

УДК (UDC) 930.85 (470) : [316.658.4 : 821.161.1]
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2023.3\(43\).660](https://doi.org/10.33782/eminak2023.3(43).660)

RUSSIAN LITERATURE AS CHANNEL FOR SPREAD OF 'RUSSIAN WORLD': UKRAINIAN DIMENSION

Tetyana Grusheva

Zaporizhzhia National University (Zaporizhzhia, Ukraine)

e-mail: grushevaznu@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0560-8229>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to study the potentiality of literature for the transmission of Russian narratives and to identify stereotypes that are inherent in the mass consciousness of Ukrainians and were formed under the influence of the literary imagination.

The research methodology is based on general scientific (analytical, paradigmatic, synthetic) and general historical (historical-comparative, systematic-chronological) methods.

The scientific novelty is in the identification of the ties between literary imagination, dominant culture, and national memory.

Conclusions. In Soviet myth-making, literature was assigned one of the main tasks. It was implemented by sacralized Russian poets and writers of the 19th century (in Russia, it was the time of the crystallization of imperial ideology and the emergence of the theory of official nationality: 'Orthodoxy-autocracy-national principle') O. Pushkin, F. Dostoevskyi, L. Tolstoi, M. Lermontov, and others. Their creative works are dedicated to praising the imperial ideology. The 'cult of victory' praised by L. Tolstoi became a model for Soviet and modern Russian ideologues. School education was a means of ideological education and a tool for the formation of certain stereotypes (Russians and Ukrainians are one people with a common history, and Russians act as the 'elder brother'; the belief that nothing depends on the 'little man'; paternalistic attitude towards the state; the philosophy of war was understood based on Russian narratives). Soviet ideologues used literature as a resource for promoting monoideology, creating an image of the enemy, and glorifying the Party.

The commonality of memory and culture is obvious. Since independence, the policy of strengthening the 'cultural core' of Ukrainians has not been implemented. Russian propagandists and pro-Russian politicians made efforts to keep the Ukrainian cultural space of the transformation period eclectic, that is, one not fulfilling its integrative function. Since the revival of independence, Soviet stereotypes and myths, different interpretations of the past, and the Russian/imperial/colonial literary imagination, which promoted Russian values, have remained in the symbolic representation of memory in parallel with the historical culture of Ukraine.

Literary imagination occupies one of the key places in the cultural environment of Ukraine and is part of the dominant culture shaping meanings and influencing ethics. School subjects of the social and humanitarian cycle have worldview potential; with their help, it becomes possible to form a holistic image of the historical past, national memory, and system of values.

Keywords: literary imagination, 'Russian World', ideology, socialist realism, stereotypes, propaganda, hybrid war

РОСІЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА ЯК КАНАЛ ПОШИРЕННЯ «РУССКОГО МИРА»: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

Тетяна Грушева

Запорізький національний університет (Запоріжжя, Україна)

e-mail: grushevaznu@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0560-8229>

АНОТАЦІЯ

Мета статті – дослідити можливості літератури для трансляції російських наративів, виявити стереотипи, які властиві масовій свідомості українців і були сформовані під впливом літературної уяви.

Методологія дослідження спирається на методи: загальнонаукові (аналітичний, парадигмальний, синтетичний) і загальноісторичні (історико-порівняльний, системно-хронологічний).

Наукова новизна полягає у виявленні зв'язку між літературною уявою, домінуючою культурою та національною пам'яттю.

Висновки: у радянському міфотворенні перед літературою було поставлено одне з головних завдань. Його реалізовували сакралізовані російські поети та письменники XIX ст. (в Росії це час кристалізації імперської ідеології та поява теорії офіційної народності: «православ'я-самодержав'я-народність») О. Пушкін, Ф. Достоєвський, Л. Толстой, М. Лермонтов та інші. Їхня творчість присвячена вихвалянню імперської ідеології. Оспіваний Л. Толстим «культ перемоги» став взірцевим для радянських і сучасних російських ідеологів. Шкільна освіта була засобом ідеологічного виховання та інструментом для формування стереотипів (росіяни й українці – один народ, що має спільну історію, причому росіяни виступали в ролі «старшого брата»; переконання, що від «маленької людини» нічого не залежить; патерналістське ставлення до держави; філософія війни розумілася на основі російських наративів). Радянські ідеологи використовували літературу як ресурс для пропагування моноідеології, створення образу ворога, прославлення партії.

Спільність пам'яті та культури є очевидною. В Україні часів незалежності не була реалізована політика зміцнення «культурного ядра» українців. Російські пропагандисти та проросійські політики доклали зусиль, щоб залишити український культурний простір періоду трансформації еkleктичним, тобто таким, що не виконував своєї інтегративної функції. З часу відродження незалежності у символічній репрезентації пам'яті паралельно з історичною культурою України залишалися радянські стереотипи та міфи, різна інтерпретація минулого, російська/імперська/колоніальна літературна уява, що пропагувала російські цінності.

Літературна уява посідає одне з ключових місць у культурному просторі України та є частиною домінуючої культури, формує сенси та впливає на етику. Шкільні предмети суспільно-гуманітарного циклу мають світоглядний потенціал; з їхньою допомогою стає можливим створення цілісного образу історичного минулого, формування національної пам'яті та ціннісних настанов.

Ключові слова: літературна уява, «русский мир», ідеологія, соціалістичний реалізм, стереотипи, пропаганда, гібридна війна

Вступ

В умовах сучасної російсько-української війни російська пропаганда використовує культуру та гуманітарні науки як «зброю» задля маніпуляції свідомістю громадян. Для цього використовуються історичні міфи, псевдосоціологічні дослідження, художня література тощо. Дослідження пропагандистських каналів впливу набуває актуальності для науки та має прикладний характер.

На формування національної ідентичності впливає багато процесів, зокрема й розвиток ціннісних орієнтирів і виховання громадянської позиції, що, у свою чергу, є невіддільним від історичної пам'яті. Учені XX-XXI ст. визначили понятійний апарат для розуміння концепту «історична пам'ять», механізм функціонування, шляхи трансформації та роль освіти у формуванні суспільних цінностей.

Мета дослідження – дослідити можливості літературної уяви для трансляції російських наративів, виявити стереотипи, які властиві масовій свідомості українців і були сформовані під впливом літератури.

Огляд літератури

Аналіз вітчизняних досліджень свідчить про високий інтерес істориків, філологів, філософів, педагогів до проблеми формування та реалізації політики пам'яті. Відзначимо активне використання українськими авторами наукового доробку визнаних фахівців з проблеми образу минулого, як-от: французького філософа Поля Рікера, німецького історика культури Яна Ассмана, британського соціолога Поля Коннертона.

Важливий внесок у дослідження проблеми зроблено Аллою Киридон («Ландшафт пам'яті: концептуалізація поняття», «Політика пам'яті в Україні (1991-2015 pp.)», «Історична пам'ять у просторі політики пам'яті»). На думку авторки, історична пам'ять може перетворитися на об'єкт «соціального замовлення», а отже, «конструюватися» за матрицею замовника. Коли ідея-пам'ять єдино визначена, це слугує консолідації нації, але відсутність альтернативного моделювання небезпечна непоправною шкодою, наприклад, орієнтацією на беззаперечні світоглядні уявлення¹.

Має власну позицію щодо необхідності становлення політики національної пам'яті Володимир В'ятрович, який стверджує, що отримання цілісної історичної платформи українським суспільством є вкрай необхідним для створення стратегії національного розвитку².

Питання аналізу історичної політики України 1990-х – початку XXI ст. піднімав у своїх роботах Георгій Касьянов. У роботах «Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять», «Історична політика 1990-х – поч. XXI ст.: Україна та пострадянський простір» автор робить вкрай суперечливі та провокативні висновки про надмірну суспільну актуалізацію історичної політики, що разом із виходом за межі «класичного» набору державних заходів, пов'язаних з розбудовою громадянської нації, демонструють кризу суспільної ідентичності³.

¹ Киридон А. «Історична пам'ять» у просторі політики пам'яті. *Історичні і політологічні дослідження. Спеціальний випуск*. 2018. № 3 (27). С. 51-52.

² В'ятрович В. Політика національної пам'яті. За право бути собою. *Українська державницька історіографія*. Збірка статей. Київ: УВС ім. Липи, 2008. С. 8-14.

³ Касьянов Г. Історична політика 1990-х – поч. XXI ст.: Україна та пострадянський простір. *Україна модерна*. 2014. № 21. С. 135-159.

Окремо виділимо роботу колективу авторів за загальною редакцією Юрія Шаповала «Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід». Вважаємо слушним висновок учених про те, що сьогодні є дуже гострою проблема, яка пов'язана із постійною ідентифікаційною кризою, а вона, у свою чергу, походить з відсутності в Україні єдиного ціннісного, понятійного, символічного простору⁴. Таким чином, фіксуємо значний доробок західних і вітчизняних учених у визначенні змісту концепту історичної пам'яті. У той же час є потреба конкретизувати певні аспекти цього феномену. Одним з них є цінності як основа історичної пам'яті та домінуючої культури.

Дискусія

Дослідники виділяють різні форми пам'яті: історичну – національну, колективну – індивідуальну, «жорстку» (закріплена у музейних експозиціях, меморіалах, календарях офіційних пам'ятних дат тощо) – «м'яку» (літературна уява⁵, шкільні підручники з історії). Один з каналів формування ідеалів і сенсів для суспільства – шкільні навчальні предмети з історії та літератури, музейні виставки та експозиції, пам'ятні місця тощо.

Державна політика пам'яті повинна бути спрямована на досягнення симфонії між зазначеними видами пам'яті. Однак в Україні спостерігаємо очевидний їхній конфлікт. Одна з причин конфліктів пам'ятей – оцінна спрямованість стереотипів українців, сформованих також і літературними образами. Старше покоління, яке отримало освіту часів СРСР, досі перебуває під впливом тих кліше, що містилися у підручниках з історії та літератури; які складно спростувати без просвітницької місії Міністерства освіти і науки України, Міністерства культури та інформаційної політики України, Українського інституту національної пам'яті. Сучасне покоління українців навчалося вже за новими підручниками з історії, але в підручниках з літератури залишалися твори, які пропагували російську імперськість, що призвело до конфлікту на рівні «м'якої» пам'яті; пам'ятники російським і радянським діячам, топоніми провокували конфлікт «жорсткої» та «м'якої» пам'яті.

Питання, чи може російська культура бути елементом гібридної війни, стало предметом дискусії політиків, науковців, журналістів, публіцистів, користувачів соцмереж. Спробуємо дати відповідь, аналізуючи цінності, що прищеплюють російські тексти. Зазначимо, що поняття «світова культура» дуже умовне. Говорячи про це явище, ми маємо справу з найкращими зразками національної культури. Світова культура в жодному разі не є «meltingpot».

Серед сакралізованих постатей російської літератури не знайдуться такі, що представляли бароковий чи класичний періоди. Практично весь їхній літературний Олімп – це поети та письменники XIX ст., що репрезентували в культурі романтизм і реалізм. У Росії це час кристалізації імперської ідеології та поява концепції (теорії) офіційної народності графа С.Уварова: «православ'я-самодержав'я-народність». У цей час починається шлях російських авторів із

⁴ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / За заг. ред. Ю. Шаповала; Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2013. 598 с.

⁵ Киридон А. Музеї як інституції пам'яті. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2015. Вип. 16. С. 196.

дискредитації українських цінностей, намагання довести малоросійство українців, їхній провінціалізм і меншовартість «малоросів»; у творах часто звучить зневага до українців. У той же час російські автори XIX ст. є носіями моралі, що змальовує вищість росіян. Враховуючи наявну в Російській імперії цензуру, поширювалися саме такі твори. У цей час про силу слова вже було добре відомо. Згадаємо висновок психіатра В. Бехтерева, який він зробив у 1898 р., визначивши концепцію «ментальних мікробів», які «подібно справжнім фізичним мікробам, діють усюди і передаються через слова і жести, через книги, газети, інакше кажучи, де б ми не були, у нашому оточенні ми вже піддаємося дії психічних мікробів» («Навіювання і його роль у суспільному житті»)⁶.

Наведемо кілька прикладів російських авторів, чиї твори репрезентують російськість. Творчість М. Лермонтова емоційно відбиває події російсько-кавказької війни. Причому детальний опис автором реалій війни та почуттів, що вона породила, призвів до дискусії в колах дослідників творчості М. Лермонтова. Частина з них вважає, що деталізація жорстокості цієї війни – свідчення каяття офіцера-поета та роздвоєння його ідентичності, інші називають таку інтерпретацію перебільшенням, а є такі, що стверджують: «почуття провини не похитнуло поетової віри в необхідність та легітимність імперського завоювання»⁷. Творчий доробок М. Лермонтова («Бородіно», «Суперечка», «Батьківщина») свідчить про виправдання завойовницької політики Російської імперії на Близькому Сході; сприйняття її як неминучості. Автор не приховує свого патріотизму, захоплення особливим шляхом розвитку імперії, її самотності, виправдовує російський експансіонізм, а супротив імперії вважав приреченим (поема «Ізмаїл-Бей» (1832 р.)). Отже, М. Лермонтов доклав зусиль для створення імперського образу Росії, вихваляв імперську ідеологію.

Росіяни розділяють свою літературу до О. Пушкіна і після. Зазначимо, що творчість цього автора є мало поширеною за межами Росії. Він залишився російським письменником, чию творчість пов'язують із творенням нової російської літературної мови. О. Пушкін відверто афішував своє русофільство, оспівував імперію.

«Що він не відає святині, / Що він не знає благостині, / Що вірність гетьману чужа, / Що кров ладен він лить, як воду, / Що згорда топче він свободу, / Що рідний край він зневажа» – цей демонізований образ І. Мазепи в поемі «Полтава» цілком вкладається у пушкінський великодержавний шовінізм. Творчість О. Пушкіна представлена його переконаннями у самотності російської культури, поширенням російської національної свідомості та протиставленням «західникам». Цікаве спостереження Володимира Панченка стосується написання віршів О. Пушкіним на замовлення Миколи І («Наклепникам Росії» та «Бородінська річниця»). Імператор «намагався зробити поета ідеологом догм своєї епохи»⁸. Творчості О. Пушкіна властиве незмінне звернення до минулого імперії та військової міцї Росії. Прикметно, що саме такий образ поета продукували радянські ідеологи.

⁶ Бехтерев В. Внушение и его роль в общественной жизни. Санкт-Петербург: Питер, 2001. С. 162.

⁷ Шкандрий М. В обіймах імперії. Російська і українська література новітньої доби. Київ: Факт, 2004. С. 95.

⁸ Панченко В.Є. Шевченко vs Пушкін. Поезія на позвах з ідеологією імперськості. *Література та ідеологія*: колективна монографія / Наук. ред. та упоряд. Моренець В.П. Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ: НАУКМА, 2017. С. 371.

На відміну від О. Пушкіна, Ф. Достоевський є відомим автором у західному світі. ЮНЕСКО було оголошено 2021 рік роком Ф. Достоевського. Його творчість не увійшла до шкільних курсів у західних країнах, проте є рекомендованою для вивчення студентам літературознавчих освітніх програм як певний приклад реалізму в літературі. У своїх численних творах автор порушує етичні проблеми (пояснення природи зла, милосердя, гармонії буття). На такі питання Ф. Достоевський дає відповідь у романі «Ідіот». Глибокий психологізм твору підпорядкований головному задуму – поясненню внутрішньої природи людини. Через окрему долю, уособленням якої є князь Мишкін, демонструється прагнення людини до щастя, земної радості. Цей герой втілює ідеальну людину, яка виявилася приреченою у протистоянні з реальним світом. Так Ф. Достоевський висвітлює образ Ісуса Христа і першопричину зла бачить як в природі людини, так і в світі. Прихильність до доктрини напередвизначення простежується у філософських узагальненнях автора. Сам Ф. Достоевський вважав роман «Брати Карамазови» вершиною творчості. Проблема свободи людського духу він порушує у вставній новелі «Легенда про великого інквізитора». Усі форми влади автор оцінює як насилля над людиною та її совістю. Шлях від свободи до деспотизму через страждання показаний неминучим через обмежений людський розум. Свобода представлена тягарем, а світ дихотомічним: світ Христа і світ Антихриста. Роздвоєння людської сутності – одна з магістральних тем у творчості Ф. Достоевського. Висновки автора парадоксальні, у нього рівновага особистості поєднується з самовіддачею, самозреченням, самозапереченням, активність – з найбільшою пасивністю⁹.

Мистичні глибини філософії Ф. Достоевського узгоджуються із релігійним вченням – теодицеєю, коли Бог (мудрість) існує поряд із злом. Нескінченні страждання людини, смуток, скорбота, саморуйнування є стрижнем творчості письменника, а порятунок бачиться у православ'ї (підкреслюється особливий, Богом обраний шлях російського православ'я). Світ автора активно протистоїть просвітництву, за своєю суттю є «великоросійським» і не виходить за межі патріархального суспільства.

Світоглядні позиції Л. Толстого стали такими, що репрезентують російську культуру. Відзначимо, що становлення його як особистості припадає на час, коли в західному світі окреслюються наслідки масштабних трансформацій (мали прояв у виникненні модернізму), які були спричинені зростанням міст, становленням сучасного індустріального суспільства, удосконаленням типографських машин і здешевленням друкарської продукції, що суттєво вплинуло на освіту, науково-технічну революцію тощо. У своїх творах Л. Толстой осмислює минуле, сучасну для нього дійсність і формулює певні філософські «рецепти», шукає моральні (духовні) ідеали, ціннісні домінанти та сенс буття. Роман «Анна Кареніна» можна вважати одним із кращих зразків реалізму в літературі, однією з ознак якого є глибокий психологізм. І дійсно, у творі детально описуються почуття героїв, розкриваються питання пристрасі, щастя (нещастя), що може бути предметом дослідження фахівців-літературознавців. У разі, коли роман додається до шкільного курсу, варто говорити про сенси та ідеали. Авторські висновки дуже однозначні:

⁹ Яблонська О. Творчість Ф. Достоевського в філософська-культурологічній концепції Д. Чижевського. Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. 2006. № 6: Філологічні науки. С. 184-188. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/1123/1/dostoyevskiy.pdf>

патріархальна родина є складовою традиційної культури, осуд пристрасті та неминуча розплата за недотримання правил.

У романі-епопеї «Війна і мир» Л.Толстой аналізує сам концепт «війна». Автор дає відповідь на запитання про справедливість війни, порівнюючи французів, які не мали виразної ідеї у війні 1812 року, і росіян, які воювали за царя, православну віру та російську землю. Певний пафос, з яким автор оцінює трагічні воєнні події, стане взірцем розуміння перемоги росіянами.

Біографи Л.Толстого вказують на екзистенційну кризу, яку пережив автор у середині 1870-х років. Пошук ним відповідей на актуальні суспільні та духовні виклики вилився у сформульовані тези, які продемонстрували самостійність поглядів Толстого-мораліста. Вони в багатьох аспектах відрізнялися від загальноприйнятих у тогочасному російському суспільстві. На їхній базі був утворений релігійно-етичний рух у Росії – толстовство, прибічники якого були прихильниками ідеї непротивлення злу насильством (негативне ставлення до війни), справи людини вважали важливішими за доктринальні теологічні знання, наука, на їхню думку, не здатна дати відповіді про сенс життя, мали сумнів щодо прогресу, натомість ідеалізували природу тощо. Л.Толстой був відомий тим, що жахи російської історії пов'язував із жорстокістю правителів імперії, починаючи із Петра I. Їм він протиставляє «звичайний» народ. Совість Л.Толстой пов'язував із пам'яттю суспільства. Сам письменник відчував патологічний страх смерті та страждав на гордість, називаючи її гріхом. Складна для сприйняття філософія автора стала окремим етапом у становленні сучасної моралі російського суспільства.

Отже, творчість Л.Толстого не можна сприймати без рефлексії. Він створив російську ціннісну модель через призму особистої реакції на соціокультурні виклики сучасності; громадянська позиція Л.Толстого відбивала суспільно-політичні реалії сучасної для нього Росії, а цінності сучасної для нього буржуазної культури були чужими. Створений та оспіваний ним «культ перемоги» стане зразковим для радянських і сучасних російських ідеологів.

Наведений нами перелік російських авторів став магістральним за часів імперії, не втратив своєї актуальності періоду СРСР і залишається у списку сакралізованих літературних діячів, таких, що визначають зміст російської ідентичності сьогодні. Останнє може слугувати спільним знаменником їхньої творчості. Мусимо погодитися з істориком літератури Володимиром (Зеєвим) Жаботинським, який ще у 1913 р., аналізуючи світогляд росіян, вказував та те, що у світі мало народів, у душі яких є такі глибокі зародки національної винятковості. Аналізуючи російську класичну літературу він наголошує, що «ми прогледіли» загострене націоналістичне почуття (О.Грибоєдов «Лихо з розуму»), шовіністичний націоналізм (О.Пушкін «Наклепникам Росії»), а в російській інтелігенції – ноту національного самообожнювання. І цей вибух непомірного національного самолюбства, що «туманить очі» не дозволяє вчитися в Європи та Америки¹⁰. Дуже промовистим є висновок В.Жаботинського про те, що російська культура, несвідомо спираючись на казенне насилля, розташувалася на чужих полях і п'є їхні матеріальні та моральні соки¹¹.

¹⁰ Жаботинский В. Фельетоны. Санкт-Петербург, 1913. С. 99-100.

¹¹ Ibid. С. 100.

Зробимо проміжний висновок про важливу роль літератури у громадських і суспільних процесах. Знакові російські поети та письменники презентували імперську ідеологію, з одного боку, відбиваючи сучасну для них епоху, з іншого – їхня творчість впливала/впливає на національну свідомість, формуючи сенси та естетичні канони, які за своєю суттю є чужими для української культури.

З початком панування більшовицької ідеології в українській культурі відбулися докорінні зміни. Майже єдиним позитивним наслідком культурної революції історики називають ліквідацію неграмотності (постанова ЦК ВКП(б) «Про загальне обов'язкове навчання», липень 1930 р.). Але не варто забувати, що освіта була повністю підпорядкована радянській ідеології та поставлена на службу радянській державі. Слушним є висновок О. Сухомлинської про те, що в радянській педагогіці політичні канони переважали над педагогічним змістом¹². Завдання гуманітаристиці було поставлено: інтерпретувати історичні події (виправдати радянські імперські плани), довести вищість російської культури, впровадити нові форми (норми) поведінки людей та шкалу цінностей. Розпочався період неприхованого маніпулювання інформацією.

У постанові Ради народних комісарів РСФРР від 30 липня 1918 р. було визначено перелік революціонерів, науковців, художників, письменників і поетів, яким планувалося встановити монументи. Серед останніх є прізвища Л. Толстого, Ф. Достоєвського, М. Лермонтова, О. Пушкіна, М. Гоголя, О. Радищева, В. Белінського, М. Чернишевського, М. Салтикова-Щедріна, М. Некрасова, Т. Шевченка й інших. Перелік представників літератури красномовно свідчить про отримання «мандата» в культуру нової держави тих, хто презентував російський дискурс. Саме їхня творчість у подальшому буде інтегрована в радянські концепції та ідеї. У наведеному списку штучним виглядає прізвище Т. Шевченка. Дійсно, до початку 1920-х років він сприймався як поет із чітко окресленою національною ідентифікацією, що дисонувало з революційною ідеологією. Вже з середини 1920-х років радянські ідеологи починають змінювати («контролювати») образ Т. Шевченка. Поета представляють у контексті, з одного боку, здобутків російських революційних демократів (В. Белінського, О. Герцена, М. Добролюбова, М. Чернишевського); з іншого, подібності до долі представників «великого брата» (О. Пушкіна, М. Некрасова). Так створювався імперсько-колонізаційний образ українця, а поезія Т. Шевченка ставала складовою радянської пропаганди¹³; врешті-решт його постать була радянізована. Той факт, що біблійне або національне прочитання творчості Т. Шевченка було приреченим, доводить доля Василя Седляра. Він був першим з радянських художників, хто ілюстрував твори Т. Шевченка. І саме ці ілюстрації фігурували в його справі, яка, як відомо, закінчилася вишком і стратою художника у 1937 р. Це були кроки радянської влади до монополії в ідеологічній сфері. Все, що суперечило комуністичній програмі, не було доступним для радянських громадян.

Культура в цілому, та література зокрема, ставали «зброєю» у державі. Контроль над цими сферами став тотальним. 23 квітня 1932 р. було ухвалено постанову ЦК ВКП(б) від «Про перебудову літературно-художніх організацій», саме

¹² Сухомлинська О. Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції. *Історико-педагогічний альманах*. 2014. Вип. 1. С. 5.

¹³ Хархун В. «Нам треба голосу Тараса...»: культ Кобзаря в радянській поезії. *Слово і Час*. 2014. № 4. С. 7, 13.

вона стала підставою для переформатування літературного життя в радянській країні та введення жорсткої цензури через Спілки письменників (у 1934 р. створена Спілка письменників СРСР та Спілка радянських письменників України як складова її частина). З цього ж року основним творчим методом (а по суті єдиним) було оголошено соціалістичний реалізм.

На літературному Олімпі швидко з'являються знакові постаті, які визнали нові правила і погодилися працювати згідно з ідеологічним та мистецьким каноном. Здавалось, пролетарська література поруч із літературою часів імперії будуть представляти еклектику. Але нічого подібного не відбулося. Нові суспільні цінності та норми, ідеї радянського патріотизму та формування «нової людини», ворожість до західного способу життя були переплетені в культурній мозаїці із прославлянням історичного минулого Росії та її мілітарної міці, що зустрічалися в авторів часів імперії. Так радянська держава наслідувала російський націоналізм. Зросійщення українців набирало обертів. У 1930-і рр. головними пролетарськими письменниками були створені кліше, завданнями яких було зображення «величі» радянської держави. Для цього вони вдалися до маніпулятивних прийомів і створили картину спотвореної реальності (соціалістичний реалізм передбачав не відбиття дійсності, а демонстрацію ілюзії, міфу). У цій псевдореальності знайшлося місце для утвердження радянської винятковості. Такі пропагандистські гасла були націлені на все населення країни, але під особливим контролем в ідеологів були діти – це те покоління, яке згідно з постановою ЦК ВКП(б) 1931 р. буде здатним «остаточно встановити комунізм».

Варто погодитися із Евою Томпсон, яка стверджує, що в колоніальних прагненнях СРСР стала спадкоємницею Російської імперії¹⁴. На численних прикладах авторка доводить служіння літературних діячів комуністичній Росії, що встала на шлях імперського самоствердження. Серед інших виділяється вірш Маргарити Алігер «17 вересня 1939» (день радянського вторгнення до Польщі в ході Другої світової війни), в якому виправдовується агресія проти Польщі та робиться наголос на величчї російської мови як певного символу великих подій. Типовим за змістом є вірш Олександра Твардовського «Слово про землю» (1939 р.), просякнутий ненавистю до поляків. Подібні висновки письменниками були зроблені щодо війни з Фінляндією, яку нібито спричинили фінські «провокатори»¹⁵. Письменники стали інструментом у руках влади, їхні здібності використовували для розгортання кампаній з розпалювання ненависті до румунів, які мешкали на території Північної Буковини та Бессарабії й були приєднанні до СРСР, до «українських націоналістів», до німців після нападу Німеччини на СРСР. «Єдиною національною групою, якої ніколи не очорнювали, були росіяни»¹⁶. Настав час повного контролю радянських ідеологів над літературним життям країни, і саме вони давали дозвіл на інтерпретацію історичних подій митцями й цим розпалювали національну ворожнечу, утверджували першість росіян та виправдовували колоніальні завоювання. Не оминають трубадури нової ідеології міф, який став цементуючим для російської імперської та радянської ідеологій, про належність українців та росіян до одного народу (П. Корнієнко «Завершення

¹⁴ Томпсон Е.М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / Пер. з англ. М. Корчинської. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. С. 132.

¹⁵ Ibid. С. 136, 139, 141.

¹⁶ Ibid. С. 134.

багатовікової трагедії»). Аналізуючи політику, виразниками якої були зазначені автори, Ева Томпсон називає її імперською за своєю природою¹⁷. Так за допомогою літературних творів формувалося хибне уявлення, що в українців немає самостійного минулого, їхня історична свідомість пов'язана із єдиним із Росією минулим, а в підсумку росіяни та українці нібито мали спільний культурний простір.

Вже у довоєнний період очевидними стали моральні пріоритети у радянському суспільстві, які як догма транслиювалися літературою. Провідними стали образи В. Леніна, Й. Сталіна, передовиків «стаханівського руху». Світоглядні складові нової моралі абсолютизували «комуністичний світогляд», «соціалістичний гуманізм», інтернаціоналізм, ідеї колективізму (індивідуалізм заперечувався), мотиви дружби народів (розуміючи під цим шлях асиміляції), атеїзм, «щасливе дитинство»; були нетерпимими до ворога (протиставлення «ми» – «вони» стало чорно-білим) і принижували інтелігенцію; акумулювали ідеї прогресу навколо робітників і селян. Ці висновки стали шаблонними та склали концептуальну основу підручників з гуманітарних предметів, що значно віддалило радянську педагогіку від поняття «наука» та перетворило на транслятора марксистсько-ленінської ідеології. Прикметно те, що у підручниках з української літератури не можна знайти любові до батьківщини, поваги до власної історії та мови. Натомість зміст підручників з російської літератури не піддає сумніву суспільні ідеали, що були сформовані в часи імперії, більше за те, вони представлені у гармонійному зв'язку з революційними гаслами. Типовий приклад: підручник 1939 р. з російської літератури пропонував для вивчення такі твори: І. Тургенєв «Батьки і діти», М. Чернишевський «Що робити?», Ф. Достоевський «Злочин і кара», Л. Толстой «Війна і мир», М. Некрасов «Кому на Русі жити добре», М. Салтиков-Шедрін «Історія одного міста», Г. Успенський «Розорення», А. Чехов «Дядя Ваня»¹⁸. Прикметною стає ревізія біографії письменників, яка є обов'язковою для вивчення. Правда мало цікавила біографів та авторів радянських підручників. Приклад спотвореного життєпису Т. Шевченка не виняток.

Радянські ідеологи визначали еталонних письменників, чия творчість повинна була стати взірцевою. Таким став М. Горький; його творчість є уособленням революційного погляду на світ і відданості соціалістичним ідеалам. Згідно з постановою Президії Центрального Виконавчого Комітету СРСР «Про заходи на відзначення 40-річчя літературної діяльності Максима Горького» саме цього автора визнано основоположником радянської літератури¹⁹. Таким чином, у довоєнний період були сформульовані основні методичні вимоги щодо підручників з літератури, друк літературних творів уможливився тільки після цензурування відданими партії членами Спілки радянських письменників України.

Період пізнього сталінізму характеризувався державною монополією у всіх сферах життя українців; наука була позбавлена самостійності та об'єктивності, освітня сфера обслуговувала партійні проекти, підручники з літератури повинні були бути «ідеологічно витриманими». З метою посилення цензури було створено

¹⁷ Ibid. С. 138, 149.

¹⁸ Абрамович Г., Брайнина Б., Еголин А. Русская литература. Учебник для 9-го класса средней школы. Ч. 2. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Наркомпроса, 1939.

¹⁹ Жосан О.Е. Тенденції розвитку шкільної навчальної літератури в Україні (20-ті – 80-ті роки ХХ століття). Кіровоград: Ексклюзив-систем, 2013. С. 48.

Головне управління у справах літератури та видавництва при Раді Міністрів УРСР (1947 р.). Викладачі мали завдання – продовжувати систематичну боротьбу із «залишками буржуазно-націоналістичних» теорій у літературі, показувати світове значення російської літератури та її вплив на розвиток української літератури. Якщо до цього додати курс історії, який заперечував автохтонну теорію походження Русі-України та підтверджував «неспроможність» творити власну державу, то у підсумку маємо деформований світогляд молодого покоління²⁰.

У повоєнні роки визначається необхідність перегляду програм у початкових класах з метою наблизити їх до російських; російська мова (разом із арифметикою) визначені як найголовніші предмети. Такі зміни в освіті ініціював міністр освіти УРСР П. Тичина, звернувшись до Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У. Ними була визначена першість росіян у сфері культури та науки, унаслідок чого в радянській Україні відмовилися від розробки власних навчальних програм, замовивши їх у Державного навчально-педагогічного видавництва Міністерства Просвітництва РРФСР («Учпедгиз», створеного в 1930 р.)²¹. Навчальна література ґрунтувалася на розроблених радянських методичних прийомах, які залишалися незмінними до початку 1990-х років. Перелік запропонованих школярам прізвищ був типовий. До прикладу, програма «Учпедгизу» для 7 класу передбачала вивчення таких творів: О. Пушкін «Капітанська донька», М. Лермонтов «Смерть поета», М. Гоголь «Ревізор», І. Тургенєв «Бурмістр», М. Некрасов «Роздуми біля парадного під'їзду», М. Горький «Мати», В. Маяковський «Володимир Ілліч Ленін», М. Шолохов «Слово про Батьківщину»²². До визначених вище магістральних тем була додана тема війни між нацистською Німеччиною і СРСР. Усе частіше в соцреалістичній літературі звучать ідеї глорифікації радянського військового керівництва, тотальної героїзації радянських солдат, їхньої відданості державі (не батьківщині), особливої ролі у перемозі російського народу, демонізації ОУН-УПА. З цього часу література посіла одне з ключових місць у радянському міфотворенні. Прикметно, що в державі з тотальним контролем над ідеологічною сферою, автор, чиї твори були допущені до друку, повинен відрізнятися «взірцевою» біографією. Наприклад, Віктор Некрасов, автор повісті «В окопах Сталінграда», за яку він отримав Сталінську премію у 1947 р., після початку опозиційної громадської діяльності, був позбавлений радянського громадянства, а книгу вилучили з бібліотек.

Закон СРСР 1958 р. «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» підтвердив базову основу ідеології марксизму-ленінізму в освіті, а Моральний кодекс будівника комунізму (складова тексту Третьої Програми КПРС, прийнятої XXII з'їздом 1961 р.) став частиною домінуючої на той час культури. Такі кроки зцементували ідеологію, зробили її безальтернативною. У 1964 р. «Учпедгиз» було перетворено у видавництво «Просвєщеніє», яке продовжило домінувати в освітній сфері. Підручники з літератури пролонгували попередню світоглядну модель. Наведемо кілька

²⁰ Лаврут О. Радянська школа у другій половині 1940-х-кінці 1980-х рр.: вимір України: дис... доктора іст. наук: 07.00.01. Вінниця, 2021. С. 85-87.

²¹ Ibid. С. 88-89.

²² Ахутина Е., Гердзей-Капица Н., Дегожская А., Салтыкова М., Фролова В., Чирковская Т. Методические указания к хрестоматии «Родная литература» для 7 кл. Москва: Учпедгиз, 1953. 295 с.

прикладів з підручників 1960-1970-х років. Згідно з програмою з російської літератури обов'язковою до вивчення радянськими школярами була творчість таких авторів: І. Гончаров, О. Островський, Л. Толстой, А. Чехов, М. Чернишевський, М. Некрасов, М. Салтиков-Шчедрін, І. Тургенєв²³, М. Горький, В. Маяковський, О. Толстой, М. Шолохов, О. Фадєєв, О. Твардовський²⁴, Л. Ломоносов, Г. Державін, Д. Фонвізін, О. Радищев, В. Жуковський, О. Грибоєдов, О. Пушкін, М. Лермонтов, М. Гоголь²⁵. Таким чином, радянські ідеологи використовували літературу як ресурс для пропагування моноідеології, створення образу ворога, прославлення партії. При цьому незмінно апелювали до російської історії й культури та російських діячів минулого. Автори підручників робили спроби проілюструвати сторінки історії за допомогою художніх образів. Побачила світ низка підручників, у яких на прикладах зарубіжних авторів розкривалася тема революції і так званої класової боротьби (Джордж Гордон Байрон «Пісня для Луддитів», Віктор Гюго «Велика французька революція», Ромен Роллан «Битва під Вальмі» тощо)²⁶.

Література у шкільних підручниках другої половини 1980-х років виглядала ідеологічною какофонією: російська література викладалася за окресленими вище шаблонами, ще очевидним було домінування радянських штампів, але вже починала утверджуватися окремішність України. Приклад – підручник для 10 класу «Українська радянська література» (упорядник О. Непорожній, 1988 р.), на початку якого є розділи: традиції та новаторство у радянській літературі, ленінські принципи партійності літератури, соціалістичний реалізм як творчий метод радянської літератури; школярам запропоновані твори П. Тичини «Ленін», М. Рильського «Ленін», «У полум'ї Великої вітчизняної війни», В. Сосюри «Дніпрельстан», О. Вишні «Ленінград і ленінградці» і тут же А. Малишко «Україна моя» (Радянська Вкраїно! Розлуки доволі, Які ми з тобою ще будем багаті), О. Довженко «Зачарована Десна»²⁷. Любов до України (поки ще радянської) була сигналом до незворотних змін у суспільстві.

Отже, література в радянській Україні проходила через решето цензури та стала елементом домінуючої культури, яка не тільки виражала радянську ідеологію, а й формувала шаблони, пояснювала історичні міфи. Зробимо ще один проміжний висновок: література, що вивчалася у радянській школі та тиражувалася тисячними накладами, сформувала набір стереотипів, який властивий свідомості частини українців, «народжених в СРСР», мають пролонгований характер та є проявом індивідуальної пам'яті. Представники сучасного молодого покоління також можуть бути носіями цих стереотипів, наприклад, у результаті виховання в родині. Цей стійкий набір переконань охоплює такі міфи: соціалістична модель розвитку гарантувала соціальну захищеність; росіяни й українці – один народ, що має спільну історію, причому росіяни виступали у ролі «старшого брата»; переконання, що від «маленької людини» нічого не залежить; патерналістське

²³ Зерцанинов А., Райхин Д. Русская литература. Москва: Просвещение, 1965. 344 с.

²⁴ Дементьев А., Наумов Е., Плоткин Л. Русская советская литература. Пособие для средней школы. Москва: Просвещение, 1966. 359 с.

²⁵ Семёнова Н., Спицына Н., Коровин В., Громов Н. Русская литература. Учебник для 8 класса. Москва: Просвещение, 1977. 272 с.

²⁶ Вагин А. Художественная литература в преподавании новой истории. Москва: Просвещение, 1966. 344 с.

²⁷ Непорожній О. Українська радянська література: підручник для 10 класу. Київ: Радянська школа, 1988. 304 с.

ставлення до держави; філософія війни розумілася на основі російських наративів, колоніальні прагнення можна виправдати. За влучним висловом Ю. Шаповала, тягар міфів не повинен зруйнувати фундамент загальногромадянської ідентичності²⁸.

Після відновлення незалежності України почався процес культурної трансформації, який відбувався на тлі вкрай суперечливої гуманітарної політики, відсутності консолідованої державної політики щодо формування колективних уявлень про минуле країни та просвітницьких ініціатив; реактуалізацію пам'яті не було здійснено. Така політика немає нічого спільного з проявом полікультурності. Це стало причиною повільного творення спільного простору культури та історії, трансформації світоглядних принципів у суспільстві, відсутності симфонії індивідуальної та колективної, «жорсткої» та «м'якої» пам'яті, а також посилення регіоналізації.

Вказуючи на необхідність спрямування державної політики пам'яті на зміцнення національної ідентичності, Ю. Зерній робить висновок, що в Україні історична пам'ять набуває особливого значення через те, що нація формувалася саме як «культурна», а не «державна», тому соціокультурні чинники разом із історичною пам'яттю здатні пришвидшити процес формування національної ідентичності²⁹. З огляду на це російські впливи на битву за минуле, літературну уяву набувають світоглядного значення, що мали/мають на меті значне розшарування всередині українського суспільства.

Характеризуючи пам'ять, вчені виділяють наступні форми: національну, індивідуальну, колективну, культурну, історичну, соціальну. Кожна з цих форм функціонує у вимірі вчора – сьогодні – завтра. Виходячи з цього, історичні постаті або події, які підкреслені науковим дискурсом, як знакові для народу (нації), виконують роль канону, що є підґрунтям ідеологічних конструкцій, що спрямовують свідомість у заздалегідь визначений напрямок. Як правило, культурні чинники представлені літературою та творами мистецтва, які кореспондуються з подіями, посталями, місцями та утворюють єдиний культурний простір символів, що формує колективну пам'ять та корегує суспільні ідентичності³⁰.

Е. Сміт, визначав націю (як і етнічну групу) спільнотою, що має спільні міфи та спогади³¹. Таким чином, можна визначити ланку, що уможливорює (прискорює) доцентрові тенденції: спільні символи, колективна гідність, національна самоідентифікація, доцентрова колективна поведінка.

У роки незалежності література не залишилася поза політикою. Цю тезу підтверджують слова міністра освіти і науки України (2010-2014 рр.), проросійського політика Дмитра Табачника, який, згадуючи Л. Толстого та Ф. Достоєвського, вказував на їхній авторитет всесвітнього значення та стверджував, що жодного українського письменника з ними неможливо навіть

²⁸ Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні. *Громадянська освіта*. 2008. № 36. С. 7.

²⁹ Зерній Ю. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5. С. 108.

³⁰ Буряк Л.І. Культурні чинники впливу на національну пам'ять українського суспільства. *Національна та історична пам'ять*: Зб. наук. праць. Вип. 6. Київ: «НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 20-21.

³¹ Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / Пер. з англійської П. Тарашука. Київ: Основи, 1994. 224 с.

порівняти (жовтень, 2020 р.). Подібні тези можна було почути від інших проросійських політиків і російських пропагандистів. Залученість літературної уяви до політтехнологій зробило культуру видом сили, елементом гібридної війни. Остання ставила одну з цілей – дезінтеграцію української домінуючої культури, дезорієнтацію громадської думки, що повинно було призвести до кризи ідентичності. Російська література виконувала роль каналу трансляції сучасної російської неоімперської ідеології. Як відомо, гібридні загрози пов'язані із безпековими інтересами суспільства.

Російські автори, що залишалися у шкільному курсі із зарубіжної літератури до 2022 р.: О. Пушкін, М. Цветаєва (5 клас), І. Крилов, А. Чехов (6 клас), В. Биков, Б. Окуджава, О. Пушкін, О. Грін, К. Сімонов (7 клас), М. Аромштам (8 клас), М. Булгаков, М. Лермонтов, О. Пушкін (9 клас), Ф. Достоевський, Ф. Тютчев, А. Фет (10 клас), О. Блок, Б. Пастернак, В. Маяковський, А. Ахматова, М. Булгаков (11 клас). Нагадаємо, що концептуальна модернізація вітчизняної освіти мала/має прояв також і через формування школою ключових компетентностей. Це означає, що опрацювання творчості О. Пушкіна, Ф. Достоевського, М. Лермонтова й ін. не обмежується окремим ліричним/філософським віршем/твором, а є вивченням світогляду автора. Міф про «велику російську літературу» потужно впливав на українську навчальну програму. Так у часи незалежності України шкільний курс літератури залишився каналом інтеграції російських наративів у культурний/освітній простір (до цього варто додати пам'ятники, топоніми, що були пов'язані із російськими письменниками та поетами, які посилювали цю інтеграцію).

Аналізуючи російську імперську ідеологію, В. Бушанський виділив її складники. Серед них – історія, яка пояснюється російською пропагандою як участь у «великій грі», в якій Росія виступає гідним супротивником. Велике протистояння пов'язало історію та сучасність, а отже, кожен росіянин бере участь у творенні великої держави, що стало для них спільним проєктом. Таким чином, ідеологія перетворила імперію на «сенса поколінь»³². Це означає, що культурні (мистецькі) символи імперії не тільки не зникають з актуальної культури, навпаки, їхнє значення гіперболізується, а роль у світовому культурному просторі показана сучасними ідеологами як особлива. Саме про це йдеться в «Концепції гуманітарної політики Російської Федерації за кордоном», указ про затвердження було підписано В. Путіним 5 вересня 2022 р. У документі мова йде про «русский мир» як явище і «цивілізаційну окремішність» Росії, а також те, що російська культура у всі історичні епохи була символом Росії та має можливості для просування за межами держави традиційних російських духовно-моральних цінностей. Це черговий крок демонстрації імперських амбіцій РФ.

Возвеличення російської літератури (мистецтва, науки) має сьогодні своє продовження і є частиною російської культурної експансії та маркером «русского мира». Після повномасштабного вторгнення Росії відбулися суттєві зміни в гуманітарній політиці України, головним чином у сфері духовної безпеки населення: Верховна Рада України ухвалила законопроект «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію

³² Бушанський В. Російська імперська ідеологія: політика міфотворчості. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 4 (78). С. 299.

топонімії» (21 березня 2023 р.)³³ та заяву «Про визначення існуючого в російській федерації політичного режиму як расизму і засудження його ідеологічних засад і суспільних практик як тоталітарних та людоненависницьких» (2 травня 2023 р.)³⁴; міські й обласні ради ухвалили рішення про демонтаж пам'ятників російським героям, політичним і культурним діячам; зі шкільних підручників із зарубіжної літератури зникли прізвища російських авторів, що пропагували шовінізм, імперськість. Проте російський культурний дискурс залишається в освітньому просторі України; у 2022-2023 навчальному році школярі продовжили вивчати творчість письменника-українофоба М.Булгакова, що залишає простір для російських впливів.

Шкільні предмети суспільно-гуманітарного циклу мають світоглядний потенціал; з їхньою допомогою стає можливим створення цілісного образу історичного минулого, формування національної пам'яті та ціннісних настанов, що є складовою домінуючої культури (головної у межах держави культурної практики, яка є нормою для суспільства та має прояв через релігію, мову, систему соціальних цінностей і правових норм). У Стратегії національної безпеки, яка затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 р., є стаття (57) про необхідність привести освітні стандарти до потреб суспільного розвитку та до найкращих світових зразків³⁵, що залишається актуальним сьогодні. Повномасштабне вторгнення РФ в Україну не змінило форм гібридної війни, в якій духовна, культурна, інформаційна й історична сфери стали основою для просування російських наративів.

Висновки

Літературна уява посідає одне з ключових місць у культурному просторі України і є частиною домінуючої культури, формує сенси та впливає на етику. Упродовж XX – початку XXI ст. література виконувала роль маніпулятивного каналу впливу в українському суспільстві. Жорстка цензура СРСР визначала ті твори, що були ідеологічно доцільними та виконували пропагандистську роль. Не відмовившись від колоніальних/імперських планів, радянські ідеологи синтезували дискурс російської реалістичної (рідше романтичної) літератури другої половини XIX ст. і соцреалістичний канон. Головні ідеї російської ціннісної моделі – захоплення особливим історичним шляхом розвитку імперії («месіанська» роль російського народу), її самотності, русофільство, виправдання російського експансіонізму, ідеалізація патріархальних відносин, розуміння ролі російської православної церкви як провідної у суспільному житті, створення образу України-провінції тощо. Прикметно, що частина письменників

³³ Закон України Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії / Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text>

³⁴ Заява Верховної Ради України Про визначення існуючого в Російській Федерації політичного режиму як расизму та засудження його ідеологічних засад і суспільних практик як тоталітарних та людоненависницьких / Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1687625>

³⁵ Указ Президента України № 392/2020 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» / Веб-сайт Офіційного інтернет-представництва Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>

Росії писали про спільне з Україною минуле, а їхня творчість була спрямована на інкорпорацію історичного минулого, духовної площини, культурного поля. Л. Толстой, Ф. Достоевський, М. Лермонтов, О. Пушкін та інші автори, що були виразниками цих ідей, залишилися у шкільних підручниках з літератури в радянській школі, їхні твори друкувалися тисячними накладками. Радянські письменники створили шаблонні оцінки дійсності: винятковість СРСР, ідеї колективізму, відданості державі, особливої ролі у перемозі над нацизмом російського народу (культ перемоги) тощо. Наслідування російського націоналізму стало прикметною особливістю у радянській літературній традиції. Покоління радянських громадян про моральні правила дізнавалися із творчості таких авторів, як М. Горький, В. Маяковський, М. Шолохов та інші. Перелічений набір стереотипів Україна отримала у «спадок», який украй складно долався в період культурної трансформації.

Деструктивний вплив радянських чинників у шкільних курсах з літератури було з часом подолано. Натомість російські автори залишалися/залишаються в підручниках; повільно зникають топоніми, назви яких пов'язані з Росією, та пам'ятники російським діячам. До завершення процесу дерусифікації канал трансляції російських наративів продовжує функціонувати, а отже, продовжиться інформаційна війна РФ, націлена на фіксацію політичних, історичних, соціокультурних стереотипів, буде гальмуватися процес формування національної ідентичності, залишиться наявність конфліктуючих матриць у «жорсткій»/«м'якій» пам'яті. У той же час, якщо літературна уява генерує сенси, світоглядними завданнями предметів суспільно-гуманітарного циклу повинно стати позбавлення залежності колективної пам'яті від зовнішніх впливів, формування спільної пам'яті нації, розуміння України як частини європейської цивілізації; виховання емпатії, толерантності, почуття гідності, неприйняття власної залежності та прищеплення «іmunітету» проти ворожої пропаганди, що може стати одним із шляхів до суспільної консолідації та національної єдності.

Перспективи подальших досліджень. Наукове дослідження теми, що присвячена можливостям літератури як каналу поширення «руського мира», є перспективним у міждисциплінарному дискурсі. Актуальним є синтезування знань з історії, історіософії, філології, соціології, психології, педагогіки із вказаної проблеми. Таке дослідження буде мати прикладний характер.

REFERENCES

- Abramovich, G., Brainina, B. & Egolín, A. (1939). *Russkaia literatura. Uchebnik dlia 9-go klasse srednei shkoly*. [Russian Literature. Textbook for Secondary School, Year 9]. Vol. 2. Moskva: Gosudarstvennoe uchebno-pedagogicheskoe izdatel'stvo Narkomprosa [in Russian].
- Akhutina, E., Gerdzei-Kapitsa, N., Degozhskaia, A., Saltykova, M., Frolova, V. & Chirkovskaia, T. (1953). *Metodicheskie ukazaniia k khrestomatii Rodnaia literatura dlia 7 klase* [Methodical Guidelines to the Reader «Native Literature», Year 7]. Moskva: Uchpedgiz [in Russian].
- Bekhterev, V. (2001). *Vnushenie i ego rol v obshchestvennoi zhizni* [Idea Installing and its Role in Public Life]. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
- Buriak, L. (2013). Kulturni chynnyky vplyvu na natsionalnu pam'iat ukrainskoho suspilstva [Cultural Factors Affecting the National Memory of Ukrainian Society]. *Natsionalna ta istorychna pamiat*. Kyiv: «NVTs «Priorytety», 14-24 [in Ukrainian].
- Bushanskyi, V. (2015). Rosiiska imperska ideolohiia: polityka mifotvorchosti [Russian Imperial Ideology: a Policy of Myth-making]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy*, 4 (78), 296-306 [in Ukrainian].

- Dementiev, A., Naumov, E. & Plotkin, L.** (1966). *Russkaia sovetskaia literatura. Posobie dlia srednei shkoly* [Russian Soviet Literature. Handbook for Secondary Schools]. Moskva: Prosveshchenie [in Russian].
- Kasianov, H.** (2014). Istorychna polityka 1990-kh–poch. XX st.: Ukraina ta postradianskyi prostir [Historical Policy between 1990s and Early 21st century: Ukraine and the post-Soviet Area]. *Ukraina moderna*, 21, 135-159 [in Ukrainian].
- Kharkhun, V.** (2014). «Nam treba holosu Tarasa...»: kult Kobzaria v radianskii poezii [«We Need Taras's Voice...»: the Cult of Kobzar in Soviet Poetry]. *Slovo i Chas*, 4, 3-18 [in Ukrainian].
- Kyrydon, A.** (2015). Muzei yak instytutysii pamiaty [Museums as Institutions of Memory]. *Ukraina – Yevropa – Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny*, 16, 193-200 [in Ukrainian].
- Kyrydon, A.** (2018). «Istorychna pamiat» u prostori polityky pamiaty [«Historical Memory» in Memory Politics]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia. Spetsialnyi vypusk*, 3 (27), 45-53 [in Ukrainian].
- Lavrut, O.** (2021). *Radianska shkola u druhii polovyni 1940-kh – kintsi 1980-kh rr.: vymir Ukrainy* [The Soviet School in the Second Half of the 1940s – Late 1980s: Ukrainian Dimension]. (Doctor's thesis). Vinnytsia [in Ukrainian].
- Neporozhnii, O.** (1988). *Ukrainska radianska literatura: pidruchnyk dlia 10 klasu* [Ukrainian Soviet Literature: Year 10 Textbook]. Kyiv: Radianska shkola [in Ukrainian].
- Panchenko, V.** (2017). Shevchenko vs Pushkin. Poeziia na pozvakh z ideolohiieu imperskosti [Shevchenko vs Pushkin. Poetry as a Tool of Imperialism Ideology]. *Literatura ta ideolohiia*. Kyiv: NaUKMA, 369-379 [in Ukrainian].
- Semenova, N., Spitsyna, N., Korovin, V. & Gromov, N.** (1977). *Russkaia literatura. Uchebnik dlia 8 klasya* [Russian Literature. Year 8 Textbook]. Moskva: Prosveshchenie [in Russian].
- Shapoval, Yu.** (2008). Polityka pamiaty v suchasni Ukraini [Politics of Memory in Modern Ukraine]. *Hromadianska osvita*, 36, 7-11 [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu. (Ed.)** (2013). *Kultura istorychnoi pamiaty: yevropeyskyi ta ukrainskyi dosvid* [Culture of Historical Memory: European and Ukrainian Experience]. Kyiv: IPIEND im. I.F. Kurasa [in Ukrainian].
- Shkandrii, M.** (2004). *V obimakh imperii. Rosiiska i ukrainska literatura novitnoi doby* [Hugged by the Empire. Modern Russian and Ukrainian Literature]. Kyiv: Fakt [in Ukrainian].
- Smit, Entoni D.** (1994). *Natsionalna identychnist* [National Identity]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Sukhomlynska, O.** (2014). Radianska pedahohika yak ideolohiia: sproba istorychnoi rekonstruktsii [Soviet Pedagogy as an Ideology: an Attempt of Historical Reconstruction]. *Istoryko-pedahohichniy almanakh*, 1, 4-24 [in Ukrainian].
- Tompson, Eva M.** (2006). *Trubadury imperii: Rosiiska literatura i kolonializm* [Troubadours of the Empire: Russian Literature and Colonialism]. Kyiv: Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy» [in Ukrainian].
- Vagin, A.** (1966). *Khudozhestvennaia literatura v prepodavanii novoi istorii* [Use of Fiction Literature in Modern History Teaching]. Moskva: Prosveshchenie [in Russian].
- Viatrovych, V.** (2008). Polityka natsionalnoi pamiaty [Politics of National Memory]. *Za pravo buty soboiu. Ukrainska derzhavnytska istoriografii*. Kyiv: UVS im. Lypy, 8-14. [in Ukrainian].
- Yablonska, O.** (2006). Tvorchist F. Dostoievskoho v filosofska-kulturolohichnii kontseptsii D. Chyzhevskoho [Dostoevsky's Oeuvre in Philosophical and Cultural Concepts of Chizhevsky]. *Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnoho universytetu im. Lesi Ukrainky*, 6: *Filolohichni nauky*, 184-188. Retrieved from <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/1123/1/dostoyevskiy.pdf> [in Ukrainian].
- Zerchaninov, A. & Raikhin, D.** (1965). *Russkaia literatura* [Russian Literature]. Moskva: Prosveshchenie [in Russian].
- Zernii, Yu.** (2008). Vzaiemozviazok istorychnoi pamiaty ta natsionalnoi identychnosti [Relationship between Historical Memory and National Identity]. *Politychnyi menedzhment*, 5, 104-115 [in Ukrainian].
- Zhabotinskii, V.** (1913). *Felietony* [Feuilletons]. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Zhosan, O.** (2013). *Tendentsii rozvytku shkilnoi navchalnoi literatury v Ukraini (20-ti – 80-ti roky 20 stolittia)* [Development Trends in School Educational Literature in Ukraine, 1920s – 1980s]. Kirovohrad: Ekskliuzyv-system [in Ukrainian].